

Auschwitz: ontmoetingsplek voor Dante en Levi

Intertekstualiteit en vertalen

Inleiding

Naar aanleiding van de lezing van dhr. Cees Koster op 1 maart jongstleden in Utrecht zal ik hier een korte casestudy maken op het gebied van intertekstualiteit. Deze casestudy zal gaan over de intertekstualiteit in de roman *Se questo è un uomo* (lett.: “Als dit een mens is”) van Primo Levi uit 1947 en in het bijzonder het hoofdstuk *Il canto di Ulisse* (“De zang van Odysseus”) waarin ik een aantal vormen van intertekstualiteit heb aangetroffen.

Eerst zal ik op basis van de door mij gezochte literatuur wat algemene kenmerken van intertekstualiteit bespreken, waaronder de verschillende manieren waarop intertekstualiteit kan worden gecreëerd. Vervolgens zal ik het boek en het hoofdstuk dat ik heb uitgekozen analyseren. Ten slotte zal ik een poging wagen te beschrijven in hoeverre de intertekstualiteit in deze casestudy kan leiden tot vertaalproblemen, hoe deze problemen in het verleden zijn opgelost en hoe ik persoonlijk deze problemen zou oplossen.

Intertekstualiteit

Wat is intertekstualiteit?

Heel algemeen gezegd bestaat intertekstualiteit uit bepaalde verbanden, zowel de duidelijk zichtbare als de verborgen verbanden, tussen teksten. Je zou het zelfs een soort dialoog of een strijd kunnen noemen:

Dit zijn de tegengestelde extremen die het gebied van de intertekstualiteit kenmerken: voorafgaande geschriften zijn tegelijkertijd obstakels die moeten worden overwonnen en hulpmiddelen waar je niet zonder kunt. Het begrip *intertekstualiteit*, vanuit een algemeen gezichtspunt, drukt het bewustzijn van deze dialectiek uit.¹

---

¹ Marina Polacco, *L'intertestualità*. (Bari: Editore Laterza, [1998]): 9: Sono questi gli estremi opposti che segnano il campo d'azione dell'*intertestualità*: le precedenti scritture sono allo stesso tempo un ostacolo da superare e un aiuto di cui non si può fare a meno. La nozione di *intertestualità*, da un punto di visto generale, esprime la coscienza di questa dialettica.

Intertekstualiteit is dus een term voor het feit dat alle teksten ingebed zijn in andere teksten, of in een bepaalde literaire traditie. Natuurlijk is dit een zeer brede opvatting van het concept, en verderop zal ik deze nuanceren.

Aan deze algemene definitie gebaseerd op het boek van letterkundige Marina Polacco wil ik even kort uitbreiden over de vormen van intertekstualiteit die zij noemt, gebaseerd op de denkbeelden van Julia Kristeva en Michail Bachtin, dat intertekstualiteit in alle teksten zit. De categorieën die Polacco noemt zijn:

- Intertekstualiteit op basis van het genre
- Intertekstualiteit op basis van een personage
- Het citeren van woorden van anderen (voornamelijk toegespitst op poëtische verwijzingen)
- Parodieën en Pastiches
- Het voortgaan op en het verder gaan dan eerdere werken.

Uit deze indeling blijkt uiteraard dat Polacco van mening is dat eigenlijk alle teksten op de een of andere manier intertekstuele elementen kunnen bevatten. Voornamelijk als je er vanuit gaat dat ook het kiezen van een bepaald genre een vorm van intertekstualiteit is, dan zijn er vrijwel geen teksten die vrij zijn van dit fenomeen. De tweede categorie zal ik later in dit essay behandelen met betrekking tot de tekst van Levi.

Naar mijn mening is deze indeling en de definitie die Polacco geeft te breed. Intertekstualiteit moet verder gaan in een tekst dan puur het genre en het feit dat het wordt voorafgegaan door allerlei andere teksten. Ik zou graag een andere indeling willen voorstellen, die overeenkomt met de indeling die dhr. Koster ook gaf tijdens zijn college.

Wat voor soorten intertekstualiteit kun je onderscheiden?

De “puurste” versie van intertekstualiteit in mijn ogen is het verwijzen naar andere teksten, zoals bijvoorbeeld gebeurt als er in een roman een citaat naar een andere schrijver staat. Dit brengt mij op de meest essentiële onderscheiding die je kunt maken in soorten intertekstualiteit: het verschil tussen zichtbare en onzichtbare intertekstuele elementen. Onder zichtbare elementen vallen citaten en andersoortige verwijzingen die worden aangegeven in de tekst zelf, al dan niet met vermelding van de bron waarnaar de verwijzing verwijst. Onzichtbare intertekstualiteit zijn die stukken in een tekst die wel degelijk citeren uit of verwijzen naar een andere tekst, maar waarbij dit niet in de tekst – of eventueel in een noot – wordt aangegeven.

Er bestaat naast de directe verwijzingen ook een andere vorm van intertekstualiteit die nog niet is genoemd, namelijk dat verband tussen twee teksten op basis van de thematiek. Dit zou je kunnen opvatten als een onzichtbare verwijzing, zeker als deze overeenkomst zo sterk aanwezig is als in het boek van Primo Levi, daarover nu meer.

Casestudy: *Se questo è un uomo*: “Il canto di Ulisse”

Primo Levi en zijn *Se questo è un uomo*

Om iets zinnigs te kunnen zeggen over de verschillende vormen van intertekstualiteit in de roman *Se questo è un uomo* van Primo Levi is het belangrijk om de schrijver en de roman zeer kort in te leiden. Primo Levi was van huis uit chemicus, maar het belangrijkste dat je van hem moet weten met betrekking tot dit essay is dat hij Joods was. In de Tweede Wereldoorlog is dat hem duur komen te staan, omdat hij werd opgepakt en naar Auschwitz werd gedeporteerd. Dit is voor hem dé inspiratie geweest om te gaan schrijven. *Se questo è un uomo* is een autobiografisch boek, waarin Levi schrijft over de verschrikkingen in het concentratiekamp. Het is dus als het ware een soort uitwerking van zijn herinneringen aan het kwaad dat hem en anderen is aangedaan in de Tweede Wereldoorlog.

Soorten intertekstualiteit aanwezig in de gehele roman

Zonder in te zoomen op het hoofdstuk dat ik hierboven heb genoemd zal ik eerst een vorm van intertekstualiteit in de roman in het algemeen analyseren, aangezien deze duidelijk bijdraagt aan de citaatkeuze in “Il canto di Ulisse”. Het is namelijk niet voor niets dat Risa B. Sodi een boek heeft geschreven getiteld *A Dante of our time. Primo Levi and Auschwitz*, aangezien er een aantal parallellen zijn tussen de werken van de veertiende-eeuwse schrijver en die van de Joodse chemicus. Over de letterlijke citaten uit de *Divina Commedia* (Goddelijke Komēdie) van Dante zal ik het later hebben.

Ten eerste bestaat er analogie tussen de thema's die beide schrijvers aansnijden in hun boeken. Beide geven een beschrijving van een helse reis, een helse periode, waarbij de nadruk wordt gelegd op de meest verschrikkelijke praktijken in de wereld. Het is niet voor niets dat het eerste hoofdstuk van *Se questo è un uomo* heet: “Il viaggio”, oftewel “De reis”. Dante's Goddelijke Komēdie is een reisbeschrijving van de dichter die afdaalt naar de hel en dit kan dus worden beschouwd als een eerste (onzichtbare) verwijzing. Vervolgens komt dan verderop in het verhaal het hoofdstuk “Il canto di Ulisse” waarin letterlijk dichtregels uit de Goddelijke Komēdie worden geciteerd. Dit wordt ondersteund door Sodi, die concludeert dat

[...] not all of their interpretations [...] mesh, and certainly their approaches to similar topics more often than not are divergent rather than convergent. However it is striking that both writers did in fact touch on many of the same issues and made these issues central to their works. The Auschwitz experience can undoubtedly be read as a modern-day inferno.²

---

² Risa B. Sodi, *A Dante of our time. Primo Levi and Auschwitz*. (New York: Peter Lang, [1990]): 89.

Daarnaast is er nog een overeenkomst tussen de *Divina Commedia* en *Se questo è un uomo*, gebaseerd op structuurkenmerken. Ik spreek hier voornamelijk over het *Inferno* (De Hel) als ik zeg dat Dante de dingen die hij heeft geschreven heeft geordend naar belangrijkheid; de ergste zonden worden als laatste beschreven. Dit is volgens Levi zelf ook het geval in zijn roman: '[...] de hoofdstukken zijn niet in logische volgorde geschreven, maar in volgorde van urgentie.'³

Intertekstualiteit in “Il canto di Ulisse”

De intertekstuele elementen in dit elfde hoofdstuk zijn erg duidelijk zichtbaar. Het gaat hier namelijk om een citaat uit een van de hoofdstukken van Dante's *Divina Commedia*, namelijk van de passage waarin Odysseus aan het woord is.

Levi is niet de eerste geweest die de importantie van Dante erkende door uit deze passage te citeren. Ook schrijfster Virginia Woolf heeft over Dante gesproken, met betrekking tot haar werk *The Waves*. In haar dagboek schreef zij over haar keuze om het einde van deze roman in zijn geheel te weiden aan een monoloog van het personage Bernard, welke zij rechtvaardigt door negen verzen uit de Goddelijke Komедie te citeren (in het Italiaans). De figuur Odysseus zoals Dante deze hier schetst heeft naar Woolfs mening veel overeenkomsten met Bernard.⁴

Ten eerste zien we hier in dit hoofdstuk een voorbeeld van intertekstualiteit op basis van een personage, zoals Polacco dit noemt. Hier wordt namelijk de figuur Odysseus aangehaald, via het beeld dat Dante van hem heeft geschetst. In de passage gaat het over de overmoed van Odysseus; Dante laat hem met zijn schip richting de zeegang bij Gibraltar varen en vervolgens omkomen als hij met zijn kompanen als hij de open zee opvaart en tegen de Louteringsberg aanvaart. Hierbij moet wel gezegd worden dat in de tijd van Dante Amerika nog niet ontdekt was en het gebied voorbij Gibraltar dus nog onbegaan was. Odysseus wordt hier dus eigenlijk gestraft voor zijn honger naar kennis, wat je symbolisch gezien kunt koppelen aan de honger naar kennis van het personage Pikolo uit *Se questo è un uomo*, aan wie Levi deze passage voordraagt.

Hiermee komen we bij de tweede vorm van intertekstualiteit, namelijk de letterlijke citaten. Deze hebben een aantal verschillende functies. Het hoofdstuk gaat, ten eerste, over Pikolo en Primo die soep moeten gaan halen voor de werkers in het kamp. Tijdens hun wandeling over het kamp naar de keuken vraagt Pikolo aan Primo of hij hem Italiaans wil leren, wat hij vervolgens doet aan de hand van het citeren van Dante's verzen, omdat hij deze van school uit uit zijn hoofd had geleerd, die hij

---

³ Primo Levi, *Se questo è un uomo*. 1947 (Torino: Giulio Einaudi Editore, [2005]).

⁴ Teresa Prudente, 'Misi me per l'alto mare aperto': Personality and impersonality in Virginia Woolf's reading of Dante's allegorical language.' In *Metamorphosing Dante. Appropriations, Manipulations and Rewritings in the Twentieth and Twenty-First Centuries*, Gragnolati, M. e.a., eds. (Wenen: Verlag Turia, [2011]): 253-268, 258.

uitlegt aan Pikolo. Dit is de primaire functie van de citaten. Daarnaast vind je ook intertekstualiteit op basis van analogie tussen de situatie waarin Pikolo en Primo aan de ene en Odysseus en zijn maten aan de andere kant zich bevinden:

*Bedenkt uit welk zaad gij gesproten zijt:
niet om als vee te hoeven leven schiep men u,
maar om te reiken naar het hoogste en het beste.*

[...]

Alsof ik het voor het eerst hoorde: als een bazuinstoot, als de stem van God, Een ogenblik vergeet ik wie ik ben en waar ik ben.⁵

Het vertalen

Vertaalproblemen

Uiteraard brengen deze vormen van intertekstualiteit, zowel die op boekniveau als op hoofdstukniveau problemen met zich mee.

Allereerst is er de analogie tussen de thema's die zowel door Dante als door Levi zijn aangesneden. De vraag is: is een Nederlandse lezer zo bekend met Dante dat de bovengenoemde link naar zijn Goddelijke Komedie wordt gelegd? En zo nee: is dit verband essentieel voor de vertaler? Naar mijn mening is dit een vorm van intertekstualiteit die inherent is aan het thematische karakter van de tekst van Levi, waardoor deze geen speciale problemen oplevert voor de vertaler, aangezien het vervolgens aan de lezer ligt of de link met Dante overal in de roman wordt gelegd ja of nee.

Er komen echter met het elfde hoofdstuk wel wat problemen – of zoals je ook kunt zeggen problematiek – naar boven met betrekking tot de vertaling. Ten eerste is daar de kwestie: laat ik het Italiaans staan? Het gaat hier immers om een personage dat een ander personage Italiaans wil leren door middel van de citaten. Stel dat je besluit om het Italiaans te behouden in je vertaling, moet je nog een andere keuze maken, namelijk: neem ik een vertaling van het Italiaans op? En zo ja: hoe neem ik die vertaling op? Gebruik ik voetnoten of een appendix? Daarbij komt nog dat in het fragment ook aan het rijm in Dante's gedicht aandacht wordt besteed, omdat Levi zich de zinnen probeert te herinneren door de rijmen te reconstrueren. Je kunt dus niet volstaan met een puur inhoudelijke vertaling van het Nederlands, tenzij je duidelijk ook de Italiaanse tekst opneemt en die rijmen gebruikt.

---

⁵ Primo Levi, *Is dit een mens*. 1983. Vertaald door Frida De Matteis-Vogels (Amsterdam: Meulenhoff, [2010]): 132-133. De hier geciteerde verzen komen uit de *Divina Commedia*, de “prozatekst” is van Levi.

Ten slotte is daar het probleem van de analogie met de betekenis tussen de citaten en de situatie in de concentratiekampen. Deze analogie is erg belangrijk voor de interpretatie van deze passage en daarom is het aan te raden om in ieder geval een vertaling van de Italiaanse tekst op te nemen. Anders mist de lezer deze hele tweede laag, en doen sommige uitspraken van Primo in dit hoofdstuk erg raar aan.

Bestaande vertalingen

Omdat ik in eerste instantie niet goed wist hoe ik dit probleem zou oplossen ben ik op zoek gegaan naar reeds bestaande vertalingen van *Se questo è un uomo*. Ik heb er uiteindelijk twee gevonden, een uit 1963 (Eens was ik een mens, M.I. Borel) en een uit 1987 (Is dit een mens, Frida Mattheis-Vogels).

Borel heeft het probleem van de citaten als volgt opgelost. Bij de grotere citaten heeft hij de Italiaanse tekst overgenomen en eronder een Nederlandse vertaling ingevoegd. Of dit een bestaande vertaling is of deze van Borel's eigen hand is, dat is niet duidelijk, maar hij rijmt in ieder geval niet. Bij de stukken die in de lopende tekst staan heeft hij hetzelfde gedaan als het gaat om hele regels, maar alleen de Italiaanse woorden opgenomen in die gevallen waar het gaat om het "herinneren van het rijm" door Primo. Bij de "citaten" waar het personage niet zeker is of het de juiste zin is, heeft Borel ervoor gekozen om alleen een Nederlandse vertaling op te nemen. Wat mij het meest is opgevallen is dat hij de allerlaatste zin van het hoofdstuk, die erg belangrijk is voor het bewerkstelligen van de betekenis-analogie, niet in het Italiaans heeft overgenomen, ondanks dat hij dat in alle eerdere gelijke gevallen wel heeft gedaan.

Mattheis-Vogels heeft in wezen hetzelfde gedaan als Borel, waarbij zij echter wel consequent eerst het Nederlands heeft neergeschreven – ook hier is het niet duidelijk of het gaat om een reeds bestaande Dantevertaling of om een eigen vertaling, en ook deze vertaling rijmt niet – waarna het Italiaans volgt. Er zijn wel een aantal punten waar Mattheis-Vogels de Italiaanse woorden heeft behouden waar Borel alleen het Nederlands gebruikt, met name bij die laatste sleutelzin.

Hoe zou ik dit probleem oplossen?

Beide vertalingen lijken in dit opzicht erg op elkaar en dit doet mij concluderen dat het een goede strategie is om het vertaalprobleem zo op te lossen, oftevel het opnemen van zowel de Italiaanse tekst als de Nederlandse vertaling. Zo behoudt je én het feit dat er Italiaans wordt gesproken met didactische doeleinden, én de inhoudelijke analogie. Wel heb ik wat kleine kritiekpuntjes op beide vertalers. Borel heeft namelijk niet altijd consequent voor dezelfde oplossing gekozen in gelijke gevallen, wat naar mijn mening niet altijd even logisch uitpakt. Dit hangt waarschijnlijk echter ook samen met het feit dat ik de brontekst ook kan lezen en dus de kracht die uit dit hoofdstuk komt

anders inschat dan iemand die puur de Nederlandse tekst leest.

Mattheis-Vogels aan de andere kant heeft dan wel consequent gehandeld, voor zover ik dat kan zien, maar wat mij in haar vertaling een beetje irriteert is dat de manier waarop zij de Nederlandse vertalingen heeft opgenomen soms verhindert dat de tekst vlot loopt. Het klinkt soms wat geforceerd.

Ik zou dus een soort samensmelting van beide oplossingen willen voorstellen: de consequentheid van Mattheis-Vogels combineren met de prettiger leesbare opmaak van de vertaling van Borel.

Conclusie

Het is wel duidelijk dat intertekstualiteit allerlei vormen kan aannemen en in die verschillende vormen ook verscheidene problemen met zich mee kan brengen. Hoe deze problemen opgelost kunnen worden hangt in zijn geheel af van de functie en importantie van de intertekstuele verwijzingen, en daar moet de vertaler m/v misschien nog wel het meest op letten.

± 2400 woorden (exclusief titel, noten, inspringende citaten en bibliografie)

Bibliografie:

Primaire literatuur:

Levi, Primo. *Se questo è un uomo*. 1947. Torino: Giulio Einaudi Editore, 2005.

---. *Eens was ik een mens*. Vertaald door M.I. Borel. Amsterdam: Arbeiderspers, 1963.

---. *Is dit een mens*. 1983. Vertaald door Frida Mattheis-Vogels. Amsterdam: Meulenhoff, 2010.

Secundaire literatuur:

Cavaglion, Alberto. *Primo Levi e Se questo è un uomo*. 1993. Torino: Loescher Editore, 1997.

Polacco, Marina. *L'intertestualità*. Bari: Editore Laterza, 1998.

Prudente, Teresa 'Misi me per l'alto mare aperto': Personality and impersonality in Virigina Woolf's reading of Dante's allegorical language.' In *Metamorphosing Dante. Appropriations, Manipulations and Rewritings in the Twentieth and Twenty-First Centuries*, Gagnolati, M. e.a., eds. Wenen: Verlag Turia, 2011: 253-268.

Sodi, Risa B., *A Dante of our time. Primo Levi and Auschwitz*. (New York: Peter Lang, [1990]): 89.